

УДК 811.161.2'271.1'367

Мельничук О.М.
Сілевич Л.І.
Савчук Л.Д.

ЕТИКЕТНІ ВИСЛОВЛЕННЯ – ПРЕДИКАТИВНІ ЧАСТИНИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

У статті здійснено структурно-семантичну типологію конструкцій мовленнєвого етикету з урахуванням їх синтаксичної позиції у складнопідрядних реченнях.

Ключові слова: конструкції мовленнєвого етикету, структурно-семантична типологія, складнопідрядні речення.

Мета нашої роботи полягає в здійсненні синтаксичної типології конструкцій мовленнєвого етикету, які зафіксовані в художній творчості українських письменників та в епістолярії культурних діячів ХІХ-ХХ ст.

Ми ставимо перед собою *завдання* з'ясувати формально-граматичні особливості етикетних висловлень, що є предикативними частинами складнопідрядних речень.

Питання про синтаксичну природу формул ввічливості залишається *актуальним* і на сьогодні. Найпоширеніший погляд, що склався у граматичній традиції, стосується зарахування їх до *вигуків*, до окремого функціонально-семантичного розряду цієї частини мови (В. Виноградов, М. Івченко, І. Вихованець, К. Городенська, А. Грищенко, В. Горпинич, М. Плющ, Л. Мацько та ін.).

Однією із спроб розглянути граматичну природу конструкцій мовленнєвого етикету в синтаксичному плані є їх зарахування до так званих «*слів-речень*», що в загальнотеоретичному і в практично-методичному плані має вже свою історію (О. Шахматов, Д. Овсянико-Куликовський, П. Фортунатов, Л. Щерба, В. Виноградов, О. Мельничук, В. Федосєєва, Г. Валімова, М. Івченко, Г. Галкіна-Федорук, А. Гвоздев, І. Сухомлин, Б. Кулик, І. Вихованець, П. Дудик та ін.). Ще інші мовознавці (Л. Булаховський, І. Попова, Є. Кротевич та ін.) зараховують конструкції мовленнєвого етикету до *еквівалентів речення*. О. Пешковський вважає їх *неповними реченнями*. В. Кіпріанов, М. Каранська пропонують термін «*нечленоване речення*». Н. Шведова називає конструкції мовленнєвого етикету «*словоформами із функцією етикету*». Дехто з мовознавців зараховує їх до *еліптичних структур* (П. Лекант, А. Загнітко, В. Литовченко).

Формальний підхід до названого типу структур абсолютно не відображає їх реальної синтаксичної природи, адже так звані «формули ввічливості» можуть бути предикативним ядром великої кількості простих, простих

ускладнених та складних речень, що аж ніяк не відображає поняття «слова-речення».

Етикетні конструкції – це не лише однослівні побудови, а різні за структурою прості (дієслівні та іменні, повні і неповні, односкладні і двоскладні) та складні речення. Крім того, конструкції мовленнєвого етикету різні за комунікативною інтенцією (спонукального, розповідного, бажального і питального типу). Важливими є також проблеми їх мовленнєвої реалізації та модифікації – еліптизації і фразеологізації етикетних висловлень, проблеми типологізації, структури та семантики конструкцій мовленнєвого етикету, з'ясування особливостей їх використання в різних функціональних стилях української мови, зокрема в розмовному, художньому та епістолярному.

Різні за будовою комунікати ввічливості можуть бути також окремими предикативними одиницями у реченнях складної будови і поєднуватися з іншими предикативними частинами сполучниковим (сурядним чи підрядним) та безсполучниковим зв'язком. Входить до структури складного речення можуть усі типи етикетних висловлень.

Найчастіше спостерігаємо входження привітальних комунікатив до складнопідрядних речень умови. Вони позначені певною фразеологізацією і пов'язані з особливостями комунікативної ситуації, в якій виявляється гумористичне, доброзичливе ставлення співрозмовників, напр.: – **Здоров, якщо не жартуєш!** – *поблажливо дивиться на нас з вершини свого благополуччя* (П. Добрянський); – **Добрідень, якщо не брешеш,** – *відказала Тодорка* (Б. Харченко); – **Здраслуй, коли прийшов.** (Є. Гуцало).

Відношення фіктивної, несправжньої умови в них виражають диференційовані сполучники **як, якщо, коли**. У таких реченнях дещо послаблюється умовне значення і відчутним стає причиновий чи допустовий відтінок. Вони становлять «модель невластне-умовних речень» [5, с. 548].

Рідко засвідчуємо конструкцію привітання, яка входить до складу займенниково-співвідносних підрядних речень нерозчленованої структури. Підрядна частина поширює в головній синтаксему адресата і має корелятивну пару – **той-хто (тому-хто)**, напр.: [*Гострохвостий (кланяється):*] **Мій найнижчий поклін тому, хто в сьому дому...** (І. Нечуй.-Левицький). Призайменниково-ототожені конструкції – це особливий тип нерозчленованих речень, що базуються на займенниковому повторі [5, с. 471]. Співвідносне слово **той** може виступати не тільки в називному, а й у непрямих відмінках. Це було підставою для того, щоб такі речення вважати з'ясувальними, хоча серед форм з непрямыми відмінками трапляються не тільки об'єктні поширювачі, а й іншого типу – суб'єктні члени, дуплексиви тощо.

Етикетні висловлення *подяки* найчастіше належать до складу складнопідрядних з'ясувальних речень, розгорнуто називаючи «предмет подяки», наприклад: [*Оля:*] **Дякую тобі від щирого серця, що мені полегшало на душі** (В. Врублевська); **Щиро дякую, що забрали оповідання** (А. Тесленко).

У головній частині таких речень може бути наявне корелятивне слово «**за те**», як-от: – **Дякую за те, що не залишив мене сьогодні наодинці з моїми**

думками... (В. Малик); – Дякую вам **за те**, що не треба платити за оту ніяку сухарину... (І. Чендей).

Етикетні висловлення з предикатом «дякую» можуть бути предикативними частинами складнопідрядних означальних речень, якщо пояснюють у головній іменник, наприклад: – **Дякую** вам за все добро, якого ми від вас зазнали! (Є. Ярошинська); – **Не мени дякую** Вам і за надію, яку ви подали п. Боржковському (М. Коцюбинський); – **І тобі, царице Єлено, дякую** за милість, що зустріли тут мене і моїх людей... (Р. Іванчук).

Рідше дієслівні речення подяки є головними частинами складнопідрядних речень способу дії, як-от: **А за це я вам подякую** так, як за ті карасі та ляці дніпрові (Т. Шевченко). Дієслово «**дякувати**» в цій конструкції має просту форму доконаного виду майбутнього часу.

З-поміж складнопідрядних речень, головними частинами яких є дієслово «**дякую**», виділяємо також з підрядною частиною допусту. Наприклад: – **Дякую, мамочко, хоч я не думаю тепер іще про ніякі іспити...** (Є. Ярошинська).

До складу складнопідрядних з'ясувальних речень, які розгорнуто виражають «предмет подяки», може входити й іменна предикативна одиниця зі словом «**вдячний**». Наприклад: ... **Яка я вам вдячна** за те, що ви даєте мені нагоду познакомитися з нашою літературою (Є. Ярошинська); – **Ні, ні, я вам вдячний** за те, що ви отворили мені очі... (Є. Ярошинська); **Я є Вам вдячна, що Ви намовили мене поїхати до Львова...** (О. Кобилянська).

Рідше конструкція подяки з компонентом «**вдячний**» входить до інших типів складнопідрядних структур. Найчастіше умовних та допустових. Наприклад: **Дуже буду вдячний**, коли ви напишете мені (М. Рильський); **Друзе, буду тобі вдячний**, якщо при ближчій «получці» ЛІМ і запишуть туди й мене... (М. Ірчан); – **І йому я вдячна. Вдячна, хоча вірила йому...** (Ю. Щербак). У таких реченнях висловлюється обіцяна подяка за умови виконання якогось прохання чи надання послуги в майбутньому. Іменний присудок у них стоїть у формі умовного способу. Наприклад: **Я був би дуже вдячний**, коли б схотіли вислати мені список книг, які досі видала Спілка (М. Коцюбинський); **Якби написали мені з приводу всього цього..., то був би дуже радий і вдячний** (Ю. Шевчук).

Компонент «**спасибі**» може займати синтаксичну позицію головної предикативної частини у складнопідрядному з'ясувальному реченні. На відміну від інших речень цього типу, що мають передбачуваний семантико-синтаксичний зв'язок (складнопідрядні речення нерозчленованої структури семантичного типу), компонент «**спасибі**» прямо не передбачає необхідності у поширенні підрядною з'ясувальною частиною. Наприклад, такі речення можуть поширюватися різними типами підрядних структур, як-от: 1) означальними:

– **Спасибі** вам за ваші добрі вісні і за ваш труд, що приймаєте для мене (Ю. Федькович); **Спасибі** за листа, що впав у мою самоту, як подув Батьківщини (Є. Маланюк); 2) допустовими: **Спасибі** велике за надісланий матеріал, хоч, правду мовити, сподівався од вас якогось оповідання (М. Коцюбинський).

І все-таки найчастіше «*спасибі*» виступає головною предикативною частиною саме складнопідрядних з'ясувальних речень. Підрядна частина приєднується безпосередньо за допомогою сполучника *що*. Як правило, предикативний центр підрядної частини виражається дієсловом, що називає «предмет подяки»: – *Спасибі, що дочекалася* (В. Яворівський); – *Спасибі, що сказали* (Ю. Щербак); – *Спасибі, що підвезли, – мовила* (Є. Гуцало). Дещо іншу структуру, більш тісну, становлять речення із займенниковим корелятом «*за те*». Наприклад: *Спасибі тобі за те, що вислухав мене* (3 розм. мовлення).

У структурі складнопідрядних речень засвідчуємо і конструкції вибачення, зокрема з дієсловом *вибачте* (*пробачте*). Займаючи позицію об'єктного поширювача, що називає предмет вибачення (*пробачте* (*вибачте*) *за що?*), вони найчастіше функціонують як складнопідрядна з'ясувальна частина із сполучником *що*. Наприклад: – *Вибачте, добродію, що перебуваю вас...* (П. Мирний); *Вибачте мені, що так неохайно пишу* (А. Тесленко). Подекуди в головній частині складнопідрядних з'ясувальних речень засвідчуємо займенниковий корелят «*за те*», який вказує на предмет вибачення, зміст якого розкривається підрядною предикативною частиною. Наприклад: *Вибач, дорогий Жане, за те, що так довго тобі не писав...* (М. Куліш).

Потрібно відзначити, що не завжди можливо «згорнути» зміст підрядної частини до синтаксеми, як-от: *Вибачте, що турбую // Вибачте за турботу*. Здебільшого підрядна частина має описову картину предмета вибачення. Наприклад: – *Тільки вибачайте, що не поголився...* (І. Нечуй-Левицький); – *Ви, Ольго Семенівно, вибачте мені, що я вчора чіплявся до вас реп'яхом* (І. Нечуй-Левицький).

Найчастіше позицію об'єктного поширювача, що називає предмет вибачення, займають формули вибачення з дієсловом *даруйте* (*даруй* (*даруйте*)), утворюючи складнопідрядне з'ясувальне речення зі сполучником *що*. Наприклад: – *Даруй, що так гірко з тобою поведився!* (У. Самчук); – *Даруйте мені, Софіє Карлівно, що в такий день турбую вас і ваших гостей, – заговорив Мурашко з несподіваною для присутніх чемністю* (О. Гончар). Рідше підрядною частиною, що поширює головну із значенням вибачення може бути підрядна частина наслідку, як-от: *...А я й узяв те право, так що даруй* (Є. Гуцало).

Предмет образи чи гніву, що спричинили відповідний стан співрозмовника, досить часто характеризує підрядна з'ясувальна частина; головною ж виступає формула вибачення «*не гнівайся* (*не гнівайтесь*)». Наприклад: *Не гнівайтесь, що мало пишу і рідко пишу* (М. Куліш); – *Не гнівайтесь, що на Ваше ім'я матеріали посилаю* (П. Тичина); – *Не гнівайтесь, що я не писала так довго* (О. Кобилянська). Рідше складнопідрядним реченням з етикетною формою «*не гнівайся*» («*не гнівайтесь*») оформляється речення з підрядною частиною причини: *... То не гнівайтесь, бо задармо гріх і на пса гніватися* (Ю. Федькович). Особливістю синтаксичної структури складних речень, окремою предикативною частиною яких є формула вибачення зі спонукальною формою «*не гнівайтесь*», є те, що вони дуже рідко вживаються в

складносурядних реченнях та складнопідрядних інших типів, крім складнопідрядних з'ясувальних.

Випадок синтаксичної трансформації спонукальної конструкції зі значенням вибачення фіксуємо у листуванні Ольги Кобилянської та у творах Євгенії Ярошинської: непрямоспонукальне значення виражається питальним реченням, як-от: – **Ви не гніваєтесь, що я Вас то прошу?** (О. Кобилянська); – **Ви чей не прогніваєтеся на мене, що я поважився заколотити тут ваш спокій?** (Є. Ярошинська).

Складними реченнями, до структури яких входить предикативна одиниця з опорним словом «**сердитися**» («**не сердьтесь**», «**не сердіться**», «**не сердься**»), є складнопідрядні з підрядною з'ясувальною частиною (з'ясовується предмет провини) та з підрядною частиною причини. Наприклад: – **Не сердьтеся, що вас таке питаю...** (І. Чендей); **Але не сердьтеся, браття львівці, за се слово, бо не брешу** (Ю. Федькович).

Опорний компонент вибачення «**перепрошую**» може становити окрему предикативну частину у складнопідрядних з'ясувальних реченнях, складносурядних та складних безсполучникових структурах. Проте найчастіше засвідчені у складнопідрядних реченнях, як-от: **Перепрошую ще раз, що справляю Вам хлопоти з моєю просьбою** (О. Кобилянська); – **Дуже перепрошую, що так пізно на Ваше поченне письмо відповідаю** (О. Кобилянська).

Непрямо виражається вибачення фразеологізованою складною конструкцією, типу «**Не знаю як перепросити вас**». Вона аналогічна до конструкції прохання «**не знаю як і просити вас**». Таку конструкцію ми зафіксували, зокрема в листуванні Ольги Кобилянської: – **Я вже навіть не знаю, як перепросити Вас, що не відповідала-м досі...**(О. Кобилянська).

Рідко форму підрядної предикативної частини має конструкція люб'язності з опорним прикметником **ласкавий / ласкава / ласкаві**, зокрема умови, як-от: – **Ну, дозвольте вас просити, коли ви така ласкава!..** – мовив Андрій, уклоняючись (О. Пчілка).

Вислови люб'язності, ласкавості з підрядними сполучниками **коли, як, якщо** за синтаксичною природою є складнопідрядними реченнями умови, тобто вони означають умову ввічливого (привітного, люб'язного) ставлення співрозмовника, на яке сподівається мовець. Наприклад: – **Принесіть, коли ваша ласка** (І. Нечуй-Левицький); – **Розсудіть їх, як ваша ласка...** (М. Коцюбинський);

– **Якщо твоя ласка, відпусти зі мною ось цього хлопця...** (В. Малик).

Формули люб'язності можуть бути оформлені як складнопідрядні речення умови (типу: «**Якщо вам не важко**»; «**Якщо ви можете**»; «**Якщо це вас не обтяжить**» тощо), фразеологізуючись у функціонуванні у формі окремих етикетних висловлень.

Вживання прощальних виразів у структурі складнопідрядних речень не є типовим. Наприклад, обґрунтування причини розставання може виражатися підрядною частиною причини, як-от: [Аблакат:] **Ну, прощайте, бо ніколи** (І. Карпенко-Карий).

Синтаксичну позицію об'єкта побажання у реченнях з предикатом *бажаю* (*бажаємо*) може займати й предикативна одиниця (підрядна з'ясувальна частина складнопідрядного речення), як-от: *Ще раз бажаю тобі, рідна, і дітям, щоб налагодилось ваше життя, ... щоб були ви живі й здорові...* (М. Куліш). Оригінальною формою побажання з дієсловом *бажаю* є конструкція, в якій це дієслово вжите не в головній, а в підрядній частині (складнопідрядне речення з підрядним супровідним): *Сьогодні прекрасний сонячний ранок, чого і вам я бажаю* (М.Куліш).

Найчастіше конструкції *побажання* з компонентом *Бог* є головними частинами у складнопідрядному з'ясувальному реченні, підрядна частина якого приєднується за допомогою сполучника *щоб* (*аби*) (і діал. *аби-м*) і подає розгорнутий зміст побажань співрозмовникові. Наприклад: [*Свирид:*] *Дай, Господи, щоб вони жили на радість та втіху всьому мирові, всьому родові, всьому посполу і Богові святому* (М. Кропивницький); *Дай Боже, аби-м лиху годину перебули...*(В. Стефаник); – *Даруй, Боже, щоб ваше життя було солодке, як липовий мед, та веселе, як весна-красна* (І. Нечуй-Левицький).

Отже, входження етикетних висловлень до структури складнопідрядних речень підсилює їх реченнєву природу, допомагає з'ясувати синтаксичну стратифікацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
2. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць / К.Г. Городенська. – К.: Наук. думка, 1991. – 190 с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
4. Литовченко В.М. Еліптичні конструкції мовного етикету // Українське мовознавство / В.М. Литовченко. – К., 1987. – Вип.14. – С.126-131.
5. Слинко І.І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.

В статье представлено структурно-семантическую типологию конструкций речевого этикета с учетом их синтаксической позиции в сложноподчиненных предложениях.

Ключевые слова: конструкции речевого этикета, структурно-семантическая типология, сложноподчиненное предложение.

In the article the structural and semantic classification of the verbal etiquette's construction with their syntactic part in complex sentences was carried out.

Keywords: structural and semantic classification, verbal etiquette's construction, complex sentences.